

РОДИНОЦЕНТРИЗМ У РОЗВИТКУ ЗДІБНОСТЕЙ ДИТИНИ

Біла І. М.

доктор психологічних наук, професор,
учений секретар Відділення психології, вікової фізіології та
дефектології НАПН України

Первинною мікросистемою соціуму, через яку дитина засвоює уміння та знання є сім'я. Сім'я виступає головним агентом впливу на особистість, що детермінує її характеристики та якості. Особливості взаємин, стиль виховання у сім'ї впливає на розвиток дитини. У сумісній творчій діяльності, реалізуючи закладений потенціал, дитина прагне наслідувати значущому дорослому, що є передумовою формування її здібностей та талантів.

Сімейна взаємодія, яка відбувається при спілкуванні та сумісній діяльності дитини і дорослого є вирішальним середовищним фактором її соціального, когнітивного розвитку, становлення здібностей дитини. Для правильного психічного розвитку малюка першочерговим є стосунки з матір'ю, материнська любов дає почуття безпеки, сприяє розвитку образу себе і соціалізації. Батько є для сина прикладом для наслідування і значно впливає на формування статевої ідентичності. З перших хвилин зародження нового життя батьківська любов визначає життєвий сценарій, вона є величезним та незамінним джерелом розвитку дитини, емоцій, моральних якостей, позитивного світосприймання, впевненості в собі, творчої самореалізації.

Головна, обов'язкова особливість сім'ї будь-якої обдарованої дитини – незвично висока увага, чуйність та вимогливість до дитини. Підтримка дорослих призводить до закріплення тих чи інших форм поведінки, реакція батьків визначає та стимулює подальший розвиток здібностей та обдарувань дітей.

Динаміка формування всіх компонентів розвитку здібностей (мотиваційно-вольовий, когнітивно-творчий, особистісно-ціннісний та операційний) оволодіння пізнавальним, соціальним досвідом, запас дитячих

знань у більшості залежить від того, наскільки батьки забезпечують дитині змістовне пізнавальне спілкування, підтримують захоплення, інтереси дитини, пропонують різні пізнавальні, розвивальні джерела та стимули, створюють розвивальне, освітнє середовище.

Ключові слова: сім'я, дитина, сімейне спілкування, сімейна взаємодія, здібності, розвивальний взаємовплив.

Била И.Н. СЕМЕЙНОЦЕНТРИЗМ В РАЗВИТИИ СПОСОБНОСТЕЙ РЕБЁНКА.

Первичной микросистемой социума, через которую ребенок усваивает умения и знания является семья. Семья выступает главным агентом влияния на личность, детерминирует ее характеристики и качества. Особенности взаимоотношений, стиль воспитания в семье влияет на развитие ребенка. В совместной творческой деятельности, реализуя заложенный потенциал, ребенок стремится подражать значимом взрослому, что является предпосылкой формирования ее способностей и талантов.

Семейное взаимодействие, которое происходит при общении и совместной деятельности ребенка и взрослого является решающим средовым фактором ее социального, когнитивного развития, становления способностей ребенка. Для правильного психического развития малыша первоочередным является отношения с матерью, материнская любовь дает чувство безопасности, способствует развитию образа «я» и социализации. Отец является для сына примером для подражания и значительно влияет на формирование половой идентичности. С первых минут зарождения новой жизни родительская любовь определяет жизненный сценарий, она является огромным и незаменимым источником развития ребенка, эмоций, моральных качеств, положительного мировосприятия, уверенности в себе, творческой самореализации.

Главная, обязательная особенность семьи любого одаренного ребенка – необычно высокое внимание, чуткость и требовательность к ребенку. Поддержка взрослых приводит к закреплению тех или иных форм поведения,

реакция родителей определяет и стимулирует дальнейшее развитие способностей и дарований детей.

Динамика формирования всех компонентов развития способностей (мотивационно-волевой, когнитивно-творческий, личностно-ценностный и операционный) овладение познавательным, социальным опытом, запас детских знаний в большинстве зависит от того, насколько родители обеспечивают ребенку содержательное познавательное общение, поддерживают увлечения, интересы ребенка, предлагают различные познавательные, развивающие источники и стимулы, создают развивающую, образовательная среда.

Ключевые слова: *семья, ребенок, семейное общение, семейное взаимодействие, способности, развивающий взаимовлияние.*

Bila I.M. FAMILY-CENTRISM IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S ABILITIES.

The primary micro-system of the society, through which a child acquires skills and knowledge, is a family. The family acts as the main agent of influence on a person, which determines his characteristics and qualities. Features of relationships, the style of upbringing in the family affects the development of the child. In a joint creative activity, realizing the potential, the child seeks to imitate a significant adult, which is a prerequisite for the formation of his abilities and talents.

From the first minutes of the birth, parental love determines the life scenario, it is a huge and irreplaceable source of a child development, emotions, moral qualities, positive perception of the world, self-confidence, creative self-realization.

The dynamics of the development of abilities in the majority depends on how the parents provide the child with meaningful cognitive communication, support the hobbies and interests of the child, offer various cognitive, developmental sources and incentives, create an educational environment.

Keywords: *family, child, family communication, family interaction, abilities, developing mutual influence.*

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими практичними завданнями. Малюк, що з'явився на світ, наділений природою та соціумом можливістю індивідуального розвитку в соціальному і культурному контексті епохи. Основною характеристикою такого контексту є сформоване Л.С. Виготським поняття соціальної ситуації розвитку. Її основу складає переживання дитиною середовища свого проживання і себе в цьому середовищі. Якщо ці переживання позитивні, середовище володіє розвивальним ефектом і в ньому можливі реалізація та розвиток здібностей дитини.

В дієвому контакті дитини з оточуючим світом, в процесі поступового засвоєння досягнень попереднього історичного розвитку людства, що здійснюється в ході навчання та виховання задатки перетворюються у різноманітні та досконалі здібності (Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Г.С. Костюк, Б.М. Теплов, С.Л. Рубінштейн та ін.). У розвивальному освітньому середовищі, просторі соціальної взаємодії дитина знаходить стимули для самонавчання та саморозвитку саме на початковому етапі онтогенезу, який є визначальним для формування особистості, становлення здібностей. Адже у дошкільному віці особистість «виробляється» (В.В. Давидов) саме за умов створення такого середовища, яке б забезпечувало дитині розвивальну взаємодію, оволодіння соціальним простором людських стосунків, особлива роль у якій відводиться спільності «дитина-дорослий».

У дошкільному віці, приблизно з 3-4 років дитина при допомозі комунікації здатна розв'язувати широкий спектр завдань, вміє керувати поведінкою партнера по спілкуванню, добиватися бажаного, оцінювати свої дії та вчинки, співвідносити їх з діями інших. Уже з 4-5 років різко зростає роль особистості ровесника, що проявляється, як і з дорослими у трьох формах: емоційно-практичній (2-4 роки, що передбачає емоційний відгук партнера), ситуативно-діловій (від 4 до 6-ти років, що опосередковується мовою) та позаситуативно-діловій (6-7 років, коли спілкування не пов'язане з практичною діяльністю).

В ряду формування комунікативних дій та умінь, що включають організаційні (вміння виступати ініціатором спілкування, ігор, лідерство в окремих видах діяльності, оволодіння організаторськими навиками); перцептивні (здібність пізнавати інших людей, визнання думки партнера по спілкуванню); оперативні (вільне володіння вербальними і невербальними засобами спілкування, утримання контакту тривалий час) дії активно формуються соціальні та ціннісні характеристики особистості дитини: емпатійність, доброзичливість, безпосередність, відкритість у спілкуванні.

Виділення невіршених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. Первинною мікросистемою соціуму, через яку індивід засвоює усі ці уміння та знання є сім'я. Саме сім'я виступає головним агентом впливу на особистість, що детермінує ті чи інші її якості та характеристики. Саме в сім'ї складаються уявлення дитини про добро і зло, про порядність, про поважне ставлення до матеріальних та духовних цінностей. З близькими людьми в сім'ї вона переживає почуття любові, дружби, обов'язку, відповідальності, справедливості. У сім'ї закладаються та формуються суб'єктивні цінності, які згодом стають внутрішнім регулятором діяльності, особистісного розвитку дитини, її здібностей.

Метою нашої розвідки є визначення місця сім'ї, її аксіогенезу у розвитку здібностей дитини.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що в 1912 році у Києві І.О. Сікорським був створений перший у світі Інститут дитячої психології. Спостереження за розвитком в ранньому дитинстві дали можливість Сікорському І.О. зробити висновок, що «чисельні неправильності в характері людини і в її здібностях отримують своє начало в ранню пору, в перші місяці і роки життя, і призводять до стійких особливостей душевного складу у майбутньої дорослої людини. Подібні недоліки, які прийнято було вважати вродженими і тому вважалось, що ліквідувати їх неможливо, на думку професора, доступні лікарсько-педагогічному впливу» [12, с. 226].

Ці висновки стали поштовхом для інших досліджень в дитячій психології, психології сім'ї. Так, зокрема, проблемі сімейного виховання присвячено цілий шерек праць та досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців (Д. Баумрінг, Е. Берн, П.П. Блонский, В.М. Дружинін, С.О. Ладивір, М.І. Лісіна, П.Ф. Лесгафт, А.Є. Лічко, Дж. Медіна, В. Сатір, А.С. Співаковська, В.О. Сухомлинський, Е.Г. Ейдемільер, Т.М. Яблонська та ін.). Вченими розкрито психологічні особливості взаємин в сім'ї, охарактеризовано дитячо-батьківські стосунки.

Основна теза у більшості дослідження галузі сімейна психологія може бути сформульована як така, що: «Характер взаємин у сім'ї впливає на розвиток дитини, її подальше життя». У дітей, позбавлених сприятливих сімейних умов, сильних і недвозначних доказів батьківської любові, довірливого спілкування значно частіше спостерігаються психофізіологічні і психосоматичні порушення, невротичні розлади, труднощі в спілкуванні і розумовій діяльності. Спілкуванням створюється почуття емоційного благополуччя, тепла і затишку в новому та незнайомому світі. Почуття, що подібне благодатному дощу, який зрошує ніжні паростки перших знань та умінь дитини. Дослідження демонструють, що в умовах «засухи» людських почуттів, при дефіциті спілкування ці паростки розвиваються погано, а інколи зовсім в'януть [14, с. 152].

Так, у результаті проведення “середовищної” дослідницької програми В.М. Дружиніним було з'ясовано, що саме від сімейного середовища залежить розвиток творчих здібностей (здібності до розумової творчості), невербального інтелекту та парціальних здібностей (пам'яті, уваги, сенсомоторики). В роботі О.Л. Григоренко та Б.І. Кочубея, доведено, що величина генетичної зумовленості більшості особистісних якостей (виключаючи темперамент) значно нища від показників наслідуваності загальних та спеціальних здібностей, а рівень розвитку вербальної та невербальної креативності (загальної творчої здібності) залежить від широти кола спілкування та наявності в сім'ї демократичного стилю виховання [6, с.135] (у цьому випадку

автори спираються на класифікацію, яка передбачає два стилі виховання – демократичний та авторитарний).

Варто зауважити, що під стилем виховання розуміється певна стратегія виховання, як поєднання різних варіантів поведінки батьків, які в різних ситуаціях і в різний час будуть проявлятися в більшій або меншій мірі. Такий підхід дозволяє побудувати своєрідний профіль батьківської поведінки, який відображає найбільш характерний стиль виховання як в індивідуальному випадку для конкретного батька, так і для групи батьків дітей певного віку.

На сьогодні вченими запропоновано різні класифікації дитячо-батьківських стосунків, стилів виховання. Обґрунтованою та надійною, на наш погляд, є класифікація стилів поведінки батьків Діани Баумрінг (Diana Baumrind), у якій в основу покладено два аспекти виховання, кожен з яких на континуумі: чуйність – це ступінь реагування батьків на своїх дітей з підтримкою, теплотою і співчуттям та вимогливість, що враховує ступінь прагнення батьків контролювати поведінку дитини. Врахування цих характеристик створює чотири підтверджених масштабним дослідження стилі виховання дітей. А саме:

Авторитарний (занадто жорсткий) – нечуйність плюс вимогливість. Для цих батьків дуже важливе встановлення влади над своїми дітьми, і діти цих батьків часто їх побоюються. Вони не намагаються пояснити своїй правил і цілком позбавлені теплоти та доброзичливості.

Поблажливий (занадто м'який) – чуйність плюс невимогливість. Ці батьки дуже люблять своїх дітей, але не здатні встановлювати та забезпечити виконання правил. Згодом вони уникають конфронтації і зрідка вимагають дотримання сімейних правил. Ці батьки часто збиті з пантелику завданням виховання дітей.

Нехтування (надто відсторонені) – нечуйність плюс невимогливість. Ці батьки мало піклуються про своїх дітей і не беруть участі у їхньому щоденному житті, забезпечуючи лише базове піклування.

Авторитетність (те, що треба) – чуйність плюс вимогливість. Ці батьки вимогливі, але вони багато піклуються про своїх дітей. Вони пояснюють свої правила і заохочують висловлювати реакцію на них, спонукають до самостійності, але пильнують щоби діти дотримувалися сімейних цінностей. Ці батьки зазвичай схильні мати прекрасні навички спілкування зі своїми дітьми [10, с.242].

На вирішальному значенні періоду сімейного виховання, з дня народження дитини до її вступу в школу, у розвитку особистості, наголошував П.Ф. Лесгафт та пропонував свою класифікацію позицій батьків по відношенню до дітей:

1. Батьки не звертають уваги на дітей, принижують, ігнорують їх. У таких сім'ях діти часто виростають лицемірними, брехливими, у них часто спостерігається невисокий інтелект або затримка розумового розвитку.

2. Батьки постійно захоплюються своїми дітьми, вважають їх зразком досконалості. Діти часто виростають егоїстичними, поверхневими, самовпевненими.

3. Гармонійні стосунки, побудовані на любові та повазі. Діти відрізняються добросердям і глибиною мислення, прагненням до знань.

4. Батьки постійно не задоволені дитиною, критикують і засуджують її. Дитина росте дратівливою, емоційно нестійкою.

5. Батьки надмірно розбещують і оберігають дитину, вона росте ледачою, соціально незрілою.

6. Батьки, на поведінку яких впливають фінансові труднощі. Їх діти ростуть з песимістичним ставленням до навколишнього світу [8].

На думку вчених (А.Є. Лічко, К. Леонгард, В.В. Юстицкий, Є.Г. Ейдемільер), існує закономірність між типом акцентуації характеру і видом неправильного виховання, з позиції стилів сімейного виховання.

Що стосується думки дітей про стиль батьківського виховання, то дослідження засвідчили, що загалом дітям до вподоби індуктивний стиль корекції, приправлений періодичною демонстрацією сили. Діти віком від

чотирьох до дев'яти років, на противагу підліткам, ненавидять всездозволеність. Батьки, чії правила виходять з чуйного сприймання і чії мотивації постійно пояснюються, в кінцевому підсумку сприймаються як розумні і справедливі, а не примхливі і деспотичні, вони швидше отримують від своїх дітей відданий послух замість відданого спротиву [10, с. 300].

На думку Е.Берна, долею людини у значній мірі керує «батьківське програмування». Цей неусвідомлений процес Е. Берн називає скриптуванням - формування сценарію, життєвого плану у дитинстві під впливом батьків. Меседжі, які батьки неодноразово повторюють закарбовуються у підсвідомі настановлення і визначають майбутні ціннісні орієнтації, здібності. Спілкування з дорослими, які виховують дитину, є для неї джерелом не порівняним ні з чим іншим яскравих, особисто адресованих їй впливів, стимулів та зразків (О.О .Смирнова, С.Ю. Мещерякова, А.Г. Рузская, М.І. Лісіна та інші) [9, с. 25].

У 1960-х Альберт Бандура провів експеримент «Уроки клоуна Бобо», де показав роль навчання через спостереження. Він довів, що діти (і дорослі) багато чому вчаться, спостерігаючи за поведінкою інших. Це може бути також і позитивним явищем. Так, наприклад, мексиканська мильна опера, герої якої захоплюються книгами, а потім просять глядачів записатися в читацький гурток, підвищила рівень начитаності в усій країні. Відкриття А.Бандури стало екстраординарною зброєю масового навчання та ще раз підтвердила ідею соціальної ситуації розвитку [10, с. 275].

Діти зазвичай прагнуть копіювати поведінку тих, з ким вони знаходяться в самому близькому контакті. Почасти це свідома спроба поводити себе так само, як поводять себе значимі дорослі, почасти – неусвідомлена імітація, яка є одним з аспектів ідентифікації з іншим. В зв'язку з цим важливо відмітити, що діти вчаться у батьків певним способом поведінки, не лише засвоюючи правила, які їм безпосередньо повідомляють (готові рецепти), але й спостерігаючи наявні у стосунках батьків моделі (прикладі) [15, с. 248].

Це демонструє аксіоматичність тези Л.С. Виготського про те, що всі вищі психічні функції людини першочергово формуються як зовнішні, тобто такі, в реалізації яких бере участь не один, а мінімум два суб'єкта. І лише поступово вони стають внутрішніми, перетворюються з «інтерпсихічних» в «інтрапсихічні». Розробка поглядів Л.С. Виготського призвела до створення оригінальної концепції дитячого розвитку, в рамках якої розвиток дитини розуміється як процес присвоєння дітьми суспільно-історичного досвіду, накопиченого попередніми поколіннями людства (О.М. Запорожець, О.М. Леонт'єв, Д.Б. Ельконін). Спілкування з дорослими для маленької дитини служить єдиною можливим контекстом, в якому вона засвоює та «привласнює» добутий людьми раніше [9, с.17].

У сумісній творчій діяльності, реалізуючи закладений потенціал, дитина прагне наслідувати значущому дорослому, як креативному взірцю, що є передумовою формування її здібностей, творчості. Потрапляючи у нову ситуацію, вона репродукує готовий спосіб дії, повторює його за дорослим заради досягнення бажаного результату. Згодом наслідування дитини стає творчим, вона проявляє елементи новизни та самодіяльності, знайомиться з різними варіантами здійснення інноваційної діяльності, визначає свої переваги відповідно до власних нахилів та вмій без внесення істотних змін.

Саме сімейна взаємодія, “психічна стимуляція”, яка відбувається при спілкуванні та сумісній діяльності дитини і дорослих є вирішальним середовищним фактором розвитку інтелекту дітей. Так, наприклад, результати проведеного В.М.Дружиніним дослідження засвідчили, що ті, хто отримували емоційну підтримку експериментатора краще розв'язують тестові завдання, а наявність чи відсутність контролю за поведінкою дитини значно не впливає на результат вимірювання інтелекту. Тобто не когнітивно-поведінковий контроль, а емоційна підтримка, створення певної емоційної обстановки значно впливає на результат розумової діяльності дитини. При відсутності контролю поведінки та емоційної підтримки розумні діти починають боятися невдачі. Навпаки, при високому контролі за поведінкою та емоційній підтримці (домінуюча

гіперпротекція) у низькоінтелектуальних дітей розвивається мотивація успіху. При збереженні емоційної підтримки та відсутності жорсткого контролю зі сторони дорослого підвищується інтелектуальна продуктивність [7, с.150].

Все це відповідає уявленням Л.С.Виготського про “зону найближчого розвитку: будь-яке підтримуюче втручання дорослого покращує результат розв’язання задачі. Загалом вплив спілкування на психічний розвиток дитини відбувається завдяки: 1) сприятливим «об’єктивним» якостям дорослого, які поєднуються з його властивостями як суб’єкта спілкування; 2) збагаченню дорослими досвіду дітей; 3) прямої постановки дорослими задач, які потребують від дитини оволодіння новими знаннями, вміннями та здібностями; 4) на основі підкріплюючої дії думок та оцінок дорослого; 5) можливості для дитини черпати у спілкуванні зразки дій та вчинків дорослих; 6) сприятливих умов для розкриття дітьми свого творчого, самобутнього начала [9, с.30].

Вирішальну роль спілкування в загальному психічному розвитку дитини доводять, на думку М.І. Лісіної, три групи фактів, зокрема: 1) вивчення дітей-«Мауглі» (у дітей, які вирости в ізоляції від суспільства спостерігається глибокий та незворотній недорозвиток), 2) дослідження природи та причин госпіталізму (відхилення, що пов’язані з відсутністю материнського догляду, зокрема у дітей, що виховуються у дитячих будинках) і 3) прямий вияв впливу спілкування на психічний розвиток у формуючих експериментах [9, с.25].

Підтвердженням цьому є також результати дослідження, отримані Скіллсом та його співробітниками в 30-ті роки в одному з пансіонатів для розумово відсталих дітей штату Айова. Всього в групу входило 25 малюків, ці діти весь час лежали у своїх ліжках і були відділені один від одного шторами. Було помічено, що діти, які вирости в таких умовах, як правило, ніколи не досягають нормального рівня інтелектуальної адаптації, більшість залишається в клініках для розумово неповноцінних. Скіллс взяв 13 дітей і помістив у заклад для розумово неповноцінних жінок. Жінки дуже скоро емоційно прийняли немовлят, доглядали за ними, розмовляли та пестили. Згодом діти почали прискорено розвиватися, інтелект їх досяг норми, і практично всі вони у

майбутньому стали повноцінними членами суспільства (четверо отримали вищу освіту) [7, с.97].

Спілкування, на думку вчених, так само необхідне дитині, як їжа. Малюк, який отримує повноцінне харчування та гарний медичний догляд, але обділений постійних контактів з дорослими, погано розвивається не лише психічно, але й фізично. Помічено, що коли дітей виховують в дитячому садку, де спілкування дитини з дорослим зводиться до мінімуму, так як на одного вихователя приходиться більше 10 дітей, то вони відстають від своїх ровесників, які виховуються в сім'ї, в інтелектуальному і сенсомоторному розвитку [7]. Було встановлено, що для виживання та розвитку дитині необхідно, щоб з нею гралися, розмовляли декілька разів на день. Людське спілкування є життєво важливим для дитини. Відомий сімейний терапевт Вірджинія Сатір рекомендує обіймати дитину декілька разів в день, стверджуючи, що чотири обійми необхідні кожному просто для виживання, а для хорошого самопочуття потрібно не менше восьми обіймів в день! [3, с.12].

Слід наголосити, що для правильного психічного розвитку маленької дитини першочерговим є стосунки з матір'ю (Дж. Боулбі, Р. Спітц, А. Фрейд та інші). Саме материнська любов дає малюкові почуття безпеки, сприяє розвитку образу себе і соціалізації. Нестача спілкування з нею ставить під загрозу життя дитини, перешкоджає її фізичному та психічному розвитку. Так, І.В. Дубровіна, А.Г. Рузская характеризуючи портрет особистості, що формується у дитини, яка опинилася з народження в умовах материнської депривації, вказує на її: інтелектуальне відставання; невміння вступати в значимі відносини з іншими людьми; млявість емоційних реакцій; агресивність; невпевненість в собі тощо. У дітей, які пережили материнську депривацію, довіра до світу може виникнути лише через емоційне тепло постійної материнської турботи.

Очевидно, що і вплив батька істотно позначається на формуванні та розвитку особистості дитини. У процесі виховання батько прищеплює своїм дітям важливі якості. Для хлопчика це чоловіче достоїнство, лицарське ставлення до жінки, вміння брати на себе відповідальність, здатність до праці.

Батько є для сина прикладом для наслідування і значно впливає на формування статевої ідентичності. Хлопчики копіюють поведінку і стиль виховання власного батька, у них складається певний сценарій свого майбутнього життя.

Важливими є й результати досліджень пренатальної психології. Зі слів Е. Берна, на долю дитини може вплинути і ситуація зачаття. Дану ситуацію він пропонував називати «зародковою установкою» і рекомендував аналізувати обставини зародження життя. Ставлення батьків до процесу зачаття відбивається і на їхнє ставлення до дитини. Якщо зачаття відбулося помилково, ймовірно, і до дитини ставлення буде відповідним. На підставі своїх досліджень Е. Берн зробив висновки, що існують «родові сценарії», які формуються до п'яти років. На його думку, людина починає жити, як «невдаха» або «переможець», зростає «гордістю сім'ї» або «тим, хто не виправдовує надії» [2].

Схожі висновки зробив і С. Грофф, оприлюднивши свою концепцію пренатального існування. Він виділив чотири періоди, які зберігаються в людській підсвідомості, назвавши їх базовими пренатальними матрицями, на кожній з яких у дитини формується стратегія ставлення до світу, до самого себе.

З перших хвилин зародження нового життя батьківська любов визначає життєвий сценарій, вона є величезним та незамінним джерелом духовного розвитку дитини, емоцій, моральних якостей, позитивного світосприймання, впевненості в собі; умова і невичерпне джерело чуйності, турботи, поваги до інших людей у майбутньому. Вчені підкреслюють, що дитинства, повного любові, вистачає на все подальше життя. Дитина, яка недоотримала батьківської любові виростає недобррозичливою, озлобленою, черствою до переживань інших людей, зухвалою, невживчивою в колективі ровесників, інколи – замкнутою, занадто сором'язливою та невпевненою. Дитина, яка виросла в атмосфері надмірної любові, заласкування, благоговіння та балування, рано розвине в собі риси егоїзму та егоцентризму, зніженості, розбещеності, зазнайства та лицемірства. Якщо у сім'ї немає гармонії почуттів,

якщо взагалі дитина схильна до впливів аморальної атмосфери, емоційно негативних проявів по відношенню до самої дитини, то інколи в таких сім'ях розвиток дитини ускладнюється, сімейне виховання стає несприятливим фактором формування особистості дитини, ускладнює розвиток здібностей дитини [15, с. 254].

Відомий психотерапевт В.І. Гарбузовов застерігає від застосування неправильного виховання:

1. Виховання за типом А (неприйняття, емоційне відторгнення) – неприйняття індивідуальних особливостей дитини, що поєднується з жорстким контролем, з імперативним нав'язуванням їй єдино правильного типу поведінки. Тип виховання А може поєднуватися з нестачею контролю і навіть повним потуранням.

2. Виховання за типом В (гіперсоціалізуюче) виражається в тривожно-недовірливій конценції батьків про стан здоров'я дитини, її соціальний статус серед товаришів, і особливо в школі, очікуванні успіхів в навчанні та майбутній професійній діяльності.

3. Виховання за типом С (егоцентричне) – культивування уваги всіх членів сім'ї на дитині, іноді на шкоду іншим дітям або членам сім'ї [15, с. 259].

Цікаву класифікацію відхилень в стилях сімейного виховання (що співставляє особливості формування особистості дітей та стилів сімейного виховання) пропонують А.Є. Лічко та Е.Г. Ейдеміллер:

Гіпопротекція характеризується нестачею опіки та контролю. Дитина залишається без нагляду. Невключеність дитини в життя сім'ї призводить до асоціальної поведінки із-за незадоволення потреби в любові та визнанні.

Домінуюча гіперпротекція виявляється в підвищеній, загостреній увазі та турботі, надмірній опіці та контролі поведінки, сліжці, заборонах та обмеженнях. Дитину не привчають до самостійності та відповідальності. Це призводить або до реакції емансипації, або до безініціативності, невмінню постояти за себе.

Гіперпротекція, так зване виховання “кумира сім’ї”. Батьки прагнуть звільнити дитину від найменших труднощів, потакають її бажанням, надмірно обоюють та захоплюються її успіхами і вимагають такого ж захоплення від інших. Результат такого виховання проявляється у високому рівні домагань, прагненні до лідерства, яке може поєднуватися з недостатньою завзятістю та опорою на свої сили.

Емоційне відторгнення – дитиною обтяжуються, її потреби ігноруються. Іноді з нею жорстоко обходяться. Батьки вважають дитину тягарем і проявляють загальне незадоволення нею. Часто зустрічається приховане емоційне відторгнення: батьки прагнуть завуалювати реальне ставлення до дитини підвищеною турботою та увагою до неї. Такий стиль виховання має найбільш негативний вплив на розвиток дитини (втрата любові, втрата особистості, любові до себе) [15, с. 262].

Встановлено, що лише незначна частина батьківської громади спроможна забезпечити гармонійний розвиток індивідуальності дитини (14,5%). У більшості ж сімей відзначено схильність до парціального стилю виховання (74,5%), в якому лише частково задовольняються потреби дитини, неповною мірою враховуються її індивідуальні відмінності, турбота про розвиток визначальних для індивідуальності властивостей проявляється епізодично. У значній кількості сімей виявлено спрямованість на дисгармонійний розвиток індивідуальності дитини (11%) [4].

До такого типу сімей відносяться сім’ї, що живуть за межею бідності. Бідність, на думку Т.В. Говорун, наражає родини, їхній побут, планування життя на “щоденні стреси”, які корелюють з багатьма негативними проявами-відставаннями в умінні навчатися в першу чергу. Брак пізнавальних умінь зафіксовано психологічними дослідженнями у дітей з бідних сімей вже з 3-4 років.

Встановлено, що економічні проблеми батьків з бідних сімей позначаються на ставленні до власних дітей: вони – або авторитарні, більш

роздратовані потребами догляду за ними, агресивні в ситуаціях фахової експертизи умов розвитку, значно більш прискіпливі до поведінки малечі, гнівливі та караючі за найменшої провини, не задовольняють навіть базові потреби дитини. Або ж набагато частіше, обирають нехтуючий, ігноруючий стиль виховання, байдужі не тільки до будь-яких потреб та інтересів дітей, але й до їхніх хвороб чи успіхів, маніпулюють ними, не переймаються поведінкою, харчуванням, вбранням, самопочуттям і, навіть, тривалою відсутністю дітей вдома. І ті, і інші нездатні до нормальної опіки та догляду за дітьми, емпатійного спілкування з ними, задоволення як біологічних, так і соціальних їхніх потреб, байдужі до їх життєдіяльності загалом. Вони більшою мірою, схильні виявляти негативні емоції щодо навколишнього світу, сусідів, вчителів, частіше пригноблюють дітей, застосовуючи фізичне і психічне їх покарання, що в сукупності не може не позначитися на астенічних або гіперастенічних психічних станах дітей.

Отже, економічний чинник поряд з іншими в першу чергу зумовлює несприятливий психологічний клімат родини, патологічні стилі сімейного виховання. Переживання відносної економічної депривації та фрустрації відіграє роль спускового механізму, який починає поширювати свій деструктивний вплив на зародження та розвиток здібностей та усіх тих особистісних складових, які зумовлюють норму психічного розвитку. Він стає достатньо вагомим у спричиненні ризику особистісного розвитку передусім дітей сімей імігрантів, біженців, неповних та багатодітних родин, національних меншин, а також неповнолітніх матерів [4].

Зв'язок між умовами життя і виховання в сім'ї та типом особистості дитини було виявлено й у дослідженнях Н.І.Непомнящої. Згідно отриманих результатів, у сім'ях дітей з ціннісним фоном реально-звичного функціонування, найнижчим типом відносин «Я-інший» однією з провідних цінностей дуже часто вважаються матеріальне благополуччя, налагоджений побут, як правило, панує культ речових, практичних, а не особистісних

відносин. Тому і дитину, і її досягнення оцінюють з точки зору не стільки її особистості, скільки досягнутого результату. Переважання з боку близьких негативних оцінок, що накопичує досвід невдач призводить до того, що у багатьох дітей даної групи відсутня самостійність, вони невпевнені в собі, часто відчують страх, виявляють негативізм, конфліктність, неадекватне сприйняття поведінки і ставлення до себе з боку інших дітей [11].

В сім'ях з універсальними цінностями (але такі діти, на жаль, становлять меншість) виховуються діти, з найвищими типами відносини «Я – інший», з високим рівнем розвитку здатності «бути собою та іншим», з високими показниками подолання обмеженості уявлень про світ і про себе, розвитку свідомості та діяльності. Дітям у таких сім'ях розповідають багато казок, вдома з ними багато граються, ігри та іграшки час від часу змінюють, при цьому діти часто самі придумують свої нові ігри. Характерною для цих сімей є також відкритість сім'ї людям, різним інтересам, різноманітним і новим справам і т. д. У той же час існують сімейні традиції, випускається домашня газета і т. п. Все це формує в дітей прагнення до цікавого (у всіх сферах), нового, вдосконалення, творче ставлення до будь-якої справи.

Як правило в сім'ях, які відрізняє відкритість різним інтересам, справам, людям, різноманітність форм і змісту спілкування з дитиною, прояв уваги до інших людей, турбота про них, відповідальне і особистісне ставлення до різних видів діяльності і оцінка через таке ставлення особистості дитини, всіляке заохочення любові до ігор, визнається висока цінність освіти, виховуються обдаровані діти. Батьки особливу увагу приділяють навчанню своєї дитини, обираючи для неї книги, посібники, розвиваючі ігри тощо. Дітей і батьків об'єднують загальні пізнавальні інтереси, на основі яких виникають стійкі дружні відносини. Головна, практично обов'язкова особливість сім'ї будь-якої обдарованої дитини – незвично висока увага до дитини. Підтримка дорослих призводить до закріплення тих чи інших форм поведінки, реакція батьків визначає подальший розвиток здібностей та обдарувань дітей [11, с.135].

Тобто сімейна взаємодія, спілкування є шляхом формування особистісних орієнтирів, що визначають життєву «траєкторію», вектор розвитку здібностей. Його побудову стимулюють взаємини дітей з дорослими, спільні ігри, прогулянки, заняття, читання художньої літератури, екскурсії з ними в природу. Загалом заохочення та підтримка естетичних, моральних потреб сприяє формуванню особистісно-ціннісного підґрунтя розвитку здібностей; формування вольових якостей та емоційних процесів, забезпечує мотиваційно-вольовий аспект розвитку здібностей.

Динаміка формування всіх компонентів розвитку здібностей, оволодіння пізнавальним, соціальним досвідом, запас дитячих знань у більшості залежить від того, наскільки батьки забезпечують дитині змістовне пізнавальне спілкування, підтримують захоплення, інтереси дитини, пропонують різні пізнавальні, розвивальні джерела та стимули, створюють розвивальне, освітнє середовище.

У супровід сказаному, важливо застерегти від негативних факторів сімейного виховання, зокрема: неадекватного впливу факторів матеріального порядку, пріоритету матеріального благополуччя над реалізацією духовних потреб дитини; бездуховності батьків, відсутності прагнення морального розвитку дітей; авторитаризму або лібералізму батьків; аморального стилю і тону стосунків в сім'ї; відсутності в сім'ї нормального психологічного клімату та педагогічної культури спілкування; безграмотності батьків в психолого-педагогічній царині (відсутності цілеспрямованості виховання, безпринципності, суперечностей у застосуванні методів виховання, фізичних покарань, заподіянні дітям важких моральних страждань) і т.п.

Посилення позитивного розвивального взаємовпливу в сім'ї проявляється у зростанні рівня педагогічної грамотності батьків, що позначається на розвитку, поведінці дитини та сприяє становленню її особистісних характеристик та якостей. Сімейна взаємодія, яка активізує пізнавальну, продуктивну діяльність, підтримує інтерес та мотивацію до неї, стимулює

розвиток цінностей, знань, творчості, є необхідним фактором прояву здібностей та становлення обдарованості дитини.

Висновки і подальші перспективи досліджень. Аналіз теоретичних джерел та узагальнення власних напрацювань з означеної проблеми дозволяють нам стверджувати, що лише сім'я, батько та мати, які усвідомлюють усю відповідальність та значимість сімейної взаємодії, у повній мірі здатні забезпечити необхідні умови, розвивальне середовище для становлення та розквіту здібностей дитини. У сім'ї закладаються підвалини особистості, її майбутнього, формуються мотиваційно-вольовий, когнітивно-творчий, особистісно-ціннісний та операційний компоненти здібностей. У сім'ї, де дитина отримує материнську турботу, підтримку батька, де панує любов та авторитетний стиль виховання, зароджуються здібності та квітнуть таланти.

Саме тому перспективою наших подальших досліджень є пошук діагностичних методів вивчення та розвитку сімейної взаємодії.

Література

1. Біла І.М. Модель та шкала розвитку базових характеристик здібностей дитини. *Психологічні координати розвитку особистості: реалії та перспективи* : збірник наукових матеріалів II Всеукр. наук.-практ. конф. (17 травня 2017 року, м. Полтава) / за заг. ред. С.П. Яланської. Полтава: Видавець Шевченко Р.В., 2017. С. 19–23.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Москва: Эксмо, 2003. 576с.
3. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? Москва: ЧеРо, 2001. 240 с.: ил.
4. Говорун Т.В. Базові передумови появи та ресоціалізації дітей та молоді групи ризику. *ScienceRise*: електрон. версія журн. 2015. № 8(1). С. 84–89. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/text_2015_8\(1\)15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/text_2015_8(1)15) (дата звернення: 21.05.2018).
5. Грофф С. За пределами мозга. Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии. Москва: АСТ, 2005. 495 с.
6. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. Санкт-Петербург: Издательство “Питер”, 2000. 368 с. : (Серия “Мастера психологии”).

7. Дружинин В.Н. Психология семьи. Москва: “КСП”, 1996. 160с.
8. Лесгафт П.Ф. Семейное воспитание ребенка. Москва: Педагогика, 2014. 224с.
9. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. Науч.-исслед. Ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. Москва: Педагогика, 1986. 144 с.
10. Медіна Джон Правила розвитку мозку дитини. Київ: Наш формат. 2015. – 320 с.
11. Непомнящая Н.И. Становление личности ребенка 6-7 лет. Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. Москва: Педагогика, 1992. 180 с.
12. Пономарьова-Семенова Р.А. Методологический аспект разработки психологической модели экстраординарной личности. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр.* / [гол. ред. С.Д. Максименко]. Київ: «BONA MENTE», 2002. Т. VI. Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога. Вип. 3. Ч. 1. С.226–236.
13. Рубинштейн С.Л. Способности //Психология индивидуальных различий / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: АСТ: Астрель, 2008. С.31–46.
14. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир: кн. для воспитателя дет. сада. Москва: Просвещение, 1991. 207 с.
15. Шнейдер Л.Б. Семья: оглядываясь вперед. Санкт-Петербург: Питер, 2013. 368 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

References

1. Bila, I.M. (2017). Model` ta shkala rozvy`tku bazovy`x karaktery`sty`k zdibnostej dy`ty`ny` [Psychological coordinates of personality development: realities and perspectives]. Proceedings from IIth All-Ukrainian Scientific Conference: *II Vseukr. nauk.-prakt. konf. [Psy`xologichni koordynaty` rozvy`tku osoby`stosti: realiyi ta perspekty`vy`]* – The IIth All-Ukrainian Scientific Conference

- «Psychological coordinates of personality development: realities and perspectives» (pp. 19–23). Poltava: Vy`davecz` Shevchenko R.V. [in Ukrainian].
2. Berne, E. (2003). *Igryi, v kotoryie igrayut lyudi [Games People Play]*. Moscow: Eksmo. 576s. [in Russian].
 3. Gippenreyter, Yu.B. (2001). *Obschatsya s rebenkom. Kak? [Communicate with the child. How?]*. Moscow: CheRo. 240 s. [in Russian].
 4. Govorun, T.V. (2015). Bazovi peredumovy` poyavy` ta resocializaciyi ditej ta molodi grupy` ry`zy`ku [The basic preconditions for the emergence and re-socialization of children and youth at risk]. *ScienceRise*, 8(1), 84–89. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/texc_2015_8\(1\)15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/texc_2015_8(1)15). [in Ukrainian].
 5. Groff, S. (2005). *Za predelami mozga. Rozhdenie, smert i trans- tsendentsiya v psihoterapii [Beyond the brain. Birth, death, and transcendence in psychotherapy]*. Moscow: AST. 495 s. [in Russian].
 6. Druzhinin, V.N. (2000). *Psihologiya obschih sposobnostey [Psychology of general abilities]*. St. Petersburg: «Piter». 368 s. [in Russian].
 7. Druzhinin, V.N. (1996). *Psihologiya semi [Psychology of the family]*. Moscow: «KSP», 160s. [in Russian].
 8. Lesgaft, P.F. (2014). *Semejnoe vospitanie rebenka [Family education of the child]*. Moscow: Pedagogyka. 224s. [in Russian].
 9. Lisina, M. I. (1986). *Problemyi ontogeneza obscheniya [Problems of ontogeny of communication]* / Institute of General and Pedagogical Psychology of Acad. ped. Sciences of the USSR. Moscow: Pedagogyka. 144 s. [in Russian].
 10. Medina, John (2015). *Pravy`la rozvy`tku mozku dy`ty`ny` [Brain Rules for Baby]*. Kyiv: Nash format. 320 s. [in Ukrainian].
 11. Nepomnyashchaya, N.I. (1992). *Stanovlenie lichnosti rebenka 6-7 let [Becoming a child of 6-7 years]* / Institute of General and Pedagogical Psychology of Acad. ped. Sciences of the USSR. Moscow: Pedagogyka. 180 s. [in Russian].
 12. Ponomarova-Semenova, R.A. (2002). Metodologicheskiy aspekt razrabotki psihologicheskoy modeli ekstraordinarnoy lichnosti [Methodological aspect of developing a psychological model of an extraordinary personality].

S. D. Maksymenko (Ed.), Aktual'ni problemy psykholohiyi – Actual problems of psychology : Collection of scientific works (Vol. VI, issue 3), (pp. 226–236). Kyiv: „BONA MENTE ” [in Ukrainian].

13. Rubinshteyn, S.L. (2008). *Sposobnosti [Abilities]*. Yu.B. Gyppenrejter end V.Ya. Romanova (Eds.). Moscow: AST: Astrel`. S.31–46. [in Russian].

14. Subbotskiy, E.V. (1991). *Rebenok otkryivaet mir [The child opens the world]*. Moscow: Prosveshhenye. 207 s. [in Russian].

15. Shneyder, L.B. (2013). *Semya: oglyadyivayas vpered [Family: looking forward]*. St. Petersburg: «Piter». 368 s. [in Russian].

УДК 373.2.035:316.62

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ДОЦІЛЬНОЇ
ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ
У ПРЕДМЕТНО-ПЕРЕТВОРЮВАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
З ОБ'ЄКТАМИ ПРИРОДИ**

Васильєва С.А.

**кандидат педагогічних наук, науковий співробітник лабораторії
дошкільної освіти і виховання,**

Інститут проблем виховання НАПН України

У статті розкрито теоретичні засади формування соціально-доцільної поведінки дітей старшого дошкільного віку у предметно-перетворювальній діяльності з об'єктами природи. Підґрунтям для процесу формування обрано наукові погляди Леонт'єва О. (макроструктура людської діяльності), Беха І. (створення емоційного образу як мотиву; внутрішній зміст дії), Т. Алексеєнко, В. Лякішевої, П. Анохіна, В. Ядова. Розглянуто механізм виникнення мотиву, який забезпечує процес створення емоційного образу під час розгортання соціальних ситуацій як виховних; надано уваги об'єктивно-предметним умовам задля досягнення першочергової мети – дії та спілкування з ровесниками, мету ж предметно-перетворювальної діяльності віднесено до умов досягнення першочергової мети.